

ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Після переходу до ринкової економіки зростає інтерес до такого правового явища, як приватне право. Об'єктивними умовами такого інтересу є те, що існуючі норми цивільного права вже не можуть в достатній мірі регулювати майнові та особисті немайнові відносини. В зв'язку з цим виникла необхідність в розробці нових нормативних актів, для чого потрібно визначення їх концептуальної бази. В їх основу і були покладені принципи приватного права. Але для розуміння поняття і змісту приватного права необхідно розглянути його в історичному аспекті.

Приватне право виникло внаслідок поділу римського права на дві галузі права: публічне і приватне. В основу диференціації був покладений зміст інтересу. Якщо йдеться про державний інтерес, правове становище держави, її органів або окремих посадових осіб, регулювання відносин, що становлять суспільний інтерес, то це сфера публічного права. Якщо ж йдеться про інтерес окремих приватних осіб, майнові відносини між ними, правове становище в зв'язку з цим, то це сфера приватного права¹.

Римське приватне право є наслідком інтеграції в одну систему цивільного права і права народів. Необхідність в такому об'єднанні викликана розвитком економічних відносин в римському суспільстві. Своє остаточне об'єктивне закріплення воно набуло в Своді цивільних прав Юстиніана². Перехід від рабовласницької до феодалної формації викликав необхідність надання рабовласницькій системі римського приватного права феодално-кріпосного характеру. Останнє здійснилося шляхом супроводження текстів римського приватного права багатьма коментарями (так званими глосами).

З розвитком і зростанням глосированих текстів предметом вивчення юристів перестають бути римські джерела в їх оригінальному вигляді. Їх змінюють матеріали, розроблені глоситорами. Тому юристів, що прийшли на зміну глоситорам, називали постглоситорами. Їх діяльність зводилась до коментаря вже складених глосированих і римських текстів³. В зв'язку з цим С. Алексєєвим була висловлена думка, що теперішнє приватне право є наслідком немодернізованого римського при-

¹ Див.: Римське приватне право. К., 1996. С. 4.

² Див.: Підпригора О. А. Основи римського цивільного права. К., 1990. С. 42.

³ Див.: Иоффе О. С. Из истории цивилистической мысли (Цивилистическая доктрина феодализма) // Сб. науч. тр. Свердлов. юрид. ин-та. 1970. С. 128—129.

ватного права наукового життя епохи Відродження, що досягнення вчених цього періоду (глоситорів і постглоситорів) були прийняті законодавством континентальної Європи і набули свого закріплення в кодексі Наполеона і Цивільному уложенні Німеччини¹. Правове становище кожної окремої особи в епоху фєсдалізму впливало з її ставлення до землі, оскільки на цьому базувалися існуючі еконсмічні відносини та інші соціальні зв'язки. Але розвиток промисловості і торгівлі вимагав більш досконалого правового регулювання відносин, що виникають. У зв'язку з цим відбувається рецепція римського приватного права, яка характеризується «найтонкішою розробкою всіх існуючих відносин простих товаровладників: куплі-продажу, позики, боргу, угод та інших зобов'язань»².

Зрозуміло, що норми римського приватного права певним чином модернізуються з метою забезпечення регулювання відносин, що виникають в капіталістичному господарстві.

Поряд з модернізацією норм римського приватного права відбувається активний пошук нових критеріїв для диференціації системи права на публічне і приватне.

Слід погодитися з Б. Черепахіним, що, незважаючи на безліч висловлених думок, їх можна поділити на дві групи. Представники першої виходять з самого змісту відносин, звертаючи увагу на те, що складає зміст тих чи інших правовідносин. Таким чином, в основу розмежування вони покладають «матеріальний критерій регулювання». Представники другої групи вважають можливим для диференціації системи використовувати засоби правового регулювання. В цьому разі застосовується так званий формальний критерій³.

Прихильників, які використовують матеріальні критерії, в свою чергу можна поділити на дві групи. Перші основи диференціації права на публічне і приватне убачають в тому, чиї інтереси чи благо розглядають норми права⁴. Якщо вони регулюють приватні, сімейні відносини, то вони є нормами приватного права. Даний погляд критикувався за загальне протиставлення приватних і суспільних інтересів. На думку відомого українського вченого В. Синайського, зазначена теорія не завжди пояснює, чому інтерес, що лежить в її основі, є приватним, а не загальним публічним. Він запропонував відносити до приватного права правові інститути, які регулюють цивільний обіг: «Якщо дані відносини розглядаються ци-

¹ Див.: Алексеев С. С. Теория права. М., 1994. С. 196—197.

² Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 14. С. 104.

³ Див.: Черепахин Б. Б. К вопросу о частном и публичном праве. Иркутск, 1926. С. 4—5.

⁴ Див.: Васильковский. Пособие к гражданскому праву. К., 1894. Т. 1. С. 10.

вільним обігом як відносини, що входять до нього, то на підставі загального сенсу цивільних законів вони регулюватимуться правом цивільним»¹.

На думку Г. Шершеневича, право, охороняючи інтереси окремих осіб, в той же час має за мету охорону інтересів всього суспільства, тобто приватні інтереси охороняються настільки, наскільки вони узгоджуються із завданням суспільства².

Друга група прихильників матеріального критерію ставить питання: не чиї, а які інтереси регулюють норми права — майнові чи особисті. Вони вважають, що перші повинні регулюватися приватним правом, а другі відходять до сфери права публічного³.

На відміну від прихильників матеріальних критеріїв прихильники формальних критеріїв на перший план висувують засіб регулювання правовідносин, що виникають. Публічним є те право, яке охороняється за ініціативою державної влади, а приватним — за ініціативою приватної особи. В першому випадку охорона здійснюється нормами кримінального, адміністративного, податкового права, а в другому — нормами цивільного, яке складається з норм приватного права. На думку А. Тона, вирішальним критерієм є юридичні наслідки, які тягнуть за собою факт порушення даного права. Якщо захист права в разі його порушення наданий зацікавленій особі, його володарю належить право вимоги на підставі норм приватного права. Якщо орган влади повинен виступати на захист порушеного права, то це право публічне.

На думку прихильника цього критерію професора Муромцева, цивільні права захищаються не інакше як за бажанням приватних осіб — їх суб'єктів, у публічному праві весь рух захисту походить від дій органів влади⁴.

Прихильники цього критерію переносять розмежування на момент порушення, а визначення юридичної природи відносин має значення на всіх стадіях від їх виникнення до здійснення.

Інші представники формальної теорії убачають різницю між приватним і публічним правом у статусі суб'єктів правовідносин. На їх думку, приватне право регулює відносини, що виникають між рівними суб'єктами. У відносинах, що регулюються публічним правом, держава діє як суб'єкт, який має примусову владу над контрагентом. Вона диктує волю іншій стороні. У публічно-правових відносинах важливе не те, що суб'єктом в них є держава в особі своїх органів, а сам харак-

¹ Див.: *Синайский В. И.* Русское гражданское право. К., 1917. С. 7—8.

² Див.: *Шершеневич Г. Ф.* Учебник русского права. Казань, 1901. С. 2.

³ Див.: *Мейер Д. И.* Русское гражданское право. СПб., 1910. С. 3.

⁴ Див.: *Муромцев.* Определение и основное разделение права. СПб., 1879. С. 183—250.

тер вступу до правовідносин. Справа в тому, що держава в правовідносинах не завжди є суб'єктом влади. В окремих випадках вона перебуває в однаковому становищі з приватною особою, тобто підкоряється тим самим нормам приватного права, наприклад, придбання при певних умовах сільськогосподарської продукції у її виробників (фермерів, КСП).

До теорії суб'єктів у правовідносинах дуже близько примикає теорія централізації і децентралізації. Як підкреслював І. Покровський, в окремих випадках держава регулює відносини владними наказами з центру, не враховуючи в кожному випадку бажання інших учасників правовідносин (військова повинність, кримінальне покарання, стягнення присуджених сум тощо)¹. Зазначені правовідносини регулюються спеціальними нормативними актами, які приймаються центральною владою (військові статuti, кримінальні кодекси тощо). Норми таких актів мають імперативний характер. У зв'язку з цим права, надані посадовим особам, мають для них обов'язковий характер. Кожна із зазначених терій не є універсальною. Тому в літературі пропонується виключити інтерес як предметуючу ознаку для диференціації системи права. На думку Белау, специфіка 'приватного права полягає не в інтересі, а виключно у взаємній непідкореності суб'єктів. Публічне право, вважає Вуарен, регулює відносини індивіда з державою, а приватне право визначає відносини індивідів між собою. В літературі висловлена думка, що із зміною функцій права відпала необхідність у диференціації системи права на публічне і приватне.

Так, Дюгі вважає, що громадяни та їх колективні утворення є істоти соціальні і вони зобов'язані підкорятися соціальним нормам. Таким чином, поділ права на публічне і приватне замінюється утворенням єдиного соціального права².

У нашій країні нещодавно основою диференціації норм права за галузями була теорія, заснована на тому, що в епоху будівництва соціалістичного суспільства вся система права мала публічний характер. Такий висновок базувався на висловленні В. Леніна: «Ми нічого приватного не визначаємо, для нас все в галузі господарства є публічно-правове, а не приватне»³. Звідси передбачалося розширити втручання держави в приватно-правові відносини, надати їй право відмінити «приватні» угоди, використовувати не норми римського права до цивільних правовідносин, а «революційну правосвідомість».

¹ Див.: Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Пг, 1917. С. 8.

² Див.: Иоффе О. С. Цивилистическая доктрина империализма. Владивосток, 1974. С. 10—12.

³ Ленин В. И. Соч. Т. 29. С. 419.

Пояснювалося це тим, що соціалістичні суспільні правовідносини характеризуються гармонійною єдністю суспільних і особистих інтересів.

Але були спроби диференціювати систему права на публічне і приватне. Я. Миколенко пропонував виділити дві гілки радянського права: цивільне і державне. Він вважав, що основою їх розмежування є характер норм права, які складають систему цивільного права, з одного боку, і державного — з іншого¹.

С. Братусь припускав поділ радянського права на публічне і цивільне залежно від виходу на перший план суспільних або особистих інтересів². Зазначені точки зору критикувалися, оскільки таке розмежування системи права на публічне і приватне не сприймалося юридичною наукою³. С. Алексеев писав, що в окремих юридичних нормах можливо, а іноді необхідно зазначити, який безпосередньо — особистий чи суспільний — інтерес відбитий в закріплених або суб'єктивних правах. У зв'язку з цим він вважав припустимим уживати вирази «публічні права», «особисті права». Але даний чинник, на його думку, не має системоутворюючого значення і не впливає на реальну структуру радянського права⁴.

З появою відносин, що базуються на приватній економічній свободі, виникає необхідність у пошуку найбільш ефективних засобів їх правового регулювання. Дослідники цього питання все більш схильються до того, що для цього необхідно використовувати принципи приватного права. Зміст останнього полягає в тому, що воно забезпечує свободу діяльності особам (фізичним, юридичним) в сфері ринкових відносин, приватної власності, підприємництва. При цьому держава визнає, забезпечує і охороняє ці свободи.

Дослідники приватного права намагаються визначити його характер. Одні з них покладають в основу диференціації те, чий інтерес регулює приватне право, інші — який інтерес є предметом приватних правовідносин.

У підручнику «Гражданское право Украины» зазначається, що цивільне (приватне) право встановлює таку систему взаємовідносин держави і цивільного права, при якій держава підкоряється «громадянському суспільству»⁵.

¹ Див.: Миколенко Я. Ф. О предмете и принципах социалистического гражданского права//Проблемы соц. права. 1938. № 5. С. 49.

² Див.: Братусь С. Н. О предмете советского гражданского права//Сов. гос. и право. 1946. № 1. С. 32.

³ Див.: Амфитеатров Г. О предмете советского гражданского права//Там же. 1941. № 11. С. 86.

⁴ Див.: Алексеев С. С. Структура советского права. М., 1975. С. 217.

⁵ Див. Гражданское право Украины. Х., 1991. С. 6.

Такої ж думки дотримуються й С. Головатий і А. Довгерт, які пишуть: «Цивільний кодекс України є кодексом громадянського суспільства, яке формується і розвивається не за встановленим державою законом, а за власним, об'єктивним законом, з яким свідомо повинна рахуватися держава»¹. Отже, приватне право регулює відносини, що виникають в громадянському суспільстві.

Про те, який інтерес є предметом приватного права, пише С. Братусь. Він вважає, що приватне право регулює відносини, що забезпечують приватні інтереси автономних ініціативних індивідуальних власників та їх об'єднань в їх майновій діяльності і в особистих відносинах².

Під приватним інтересом розуміють причини дій індивідів, колективів. Думається, що він і є предметом приватного права. Інтерес може бути диференційований за різними критеріями (національними, соціальними, політичними тощо), у тому числі на духовний і економічний. Зазначені види інтересів визначають зміст відносин, що виникають: духовно-майнові, економічно-майнові. «Економічні відносини даного суспільства, — писав Ф. Енгельс, — виявляються перш за все як інтереси»³.

У житті ці інтереси існують в єдності. Однак в окремих його сферах деякі з них можуть мати перевагу над іншими. Так, в цивільному праві превалюють майнові інтереси, тоді як в сімейному — потреби природи і почуттів, тобто особисті.

Приватний інтерес може бути використаний для досягнення різних цілей, в тому числі й в інтересах суспільства в цілому. Так, громадянин може бути спонсором наукових досліджень, мистецтва, медицини тощо.

В свою чергу приватний інтерес може захищатися й нормами публічного права. Це має місце тоді, коли громадянин не може захищати свої інтереси. Так, неповнолітній успадковує обов'язкову частку незалежно від змісту заповіту (ст. 535 ЦК України).

Приватний інтерес поділяється на особистий і егоїстичний. Особистий, як правило, задовільняється прийнятими для суспільства засобами, егоїстичний — без урахування інтересів інших громадян суспільства. Останній викликає негативну моральну оцінку суспільством поведінки такого громадянина. Залежно від ступеня тяжкості порушення він може бути притягнутий до юридичної відповідальності. Так, ст. 49 ЦК України встановлює, що угода, укладена з метою завідомо супе-

¹ Головатий С., Довгерт А. Троянський кінь для українського суспільства// Голос України. 1996. 17 груд.

² Див.: Юридический энциклопедический словарь. М., 1984. С. 407.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 18. С. 271.

речною інтересам держави і суспільства, визначається недійсною.

Задовільнення приватного інтересу здійснюється в певних правових формах. У зв'язку з цим виникає питання, чи утворюють такі форми у сукупності галузь права або галузь законодавства, а саме «приватне право».

Тривалий час зазначений термін використовувався як тожний цивільному праву¹. Такий висновок відповідав дійсності, оскільки в певний період цивільним правом регулювалися сімейні, трудові, земельні, житлові та інші майнові відносини². Однак з розвитком джерел приватного права, а саме приватної власності і договорів, відбувається диференціація приватного права на галузі права.

Приватна власність служить як для задовільнення особистих потреб власника, так і для здійснення обігу. Тому її необхідно розглядати як в статичі (стан привласнення майна), так і в динаміці (обмін майном).

Практика показала, що на базі приватної власності найбільш ефективно здійснюється обіг майна, оскільки він засновується на особистій ініціативі і самодіяльності його учасників.

У суспільстві з державно-правовою надбудовою відносини приватної власності здобувають юридичне закріплення. Це знаходить свій вираз у системі правових норм, які утворюють інститут права приватної власності.

Обіг об'єктів приватного права будується на основі рівності його учасників і загального вольового акта, формою якого є договір. Останній повинен бути вільним від якого-небудь зовнішнього впливу. Свобода договору передбачає незалежність його учасників у вирішенні питання скласти угоду або відмовитися від цього, у виборі контрагента та виду договору, самостійній розробці умов угоди.

Договори визнаються юридичними фактами, тому що вони тягнуть певні наслідки і утворюють децентралізовану систему регулювання. Держава забезпечує захист прав учасників угоди однаково з правами, що випливають з норм чинного законодавства, оскільки договір поряд з нормами права є підставою для регулювання відносин в певних сферах життя суспільства.

Умови угоди, вироблені контрагентами, а не нормами позитивного права, утворюють нормативи «власного договірної

¹ Див.: Довгерт М. Концепція і структура проекту нового Цивільного кодексу України // Юрид. практика України. 1996. № 21—22. С. 31—32.

² Див.: Римское право. М., 1996. С. 4.

права»¹. Останні і складають норми приватного права, які не закріплюються формально².

Може виникнути думка, що зазначені норми не мають примусового характеру. Дійсно, особа може за своїм розсудом укласти угоду або відмовитися від її укладення. Але в разі її укладення вона повинна виконати свої обов'язки за договором, які і в усіх інших випадках, коли обов'язки настають за законом (сплата податків, військова повинність тощо).

Поряд з договірними до складу приватного права входять диспозитивні норми. Справа в тому, що сторони договору можуть не обговорювати деякі умови, які мають юридичне значення. До регулювання таких умов застосовуються правила зазначених норм, що мають доповнюючий характер.

Нормами приватного права як договірного права, що засноване на праві приватної власності, регулюються відносини громадян у різних сферах життя суспільства. В одних випадках регулювання відносин здійснюється безпосередньо за принципами приватного права, в інших — шляхом відокремлення цигільного права.

Так, торговельне право розвивається незалежно від римського приватного права на основі торговельних звичаїв. Після укладення торгових відносин вони були систематизовані у спеціальних збірниках. На їх основі приймалися торговельні кодекси.

На відміну від торговельного сімейне право виділилося із цивільного спочатку в каноничне право³, а пізніше — в самостійну галузь права. Однак у всі періоди шлюб базувався на приватній власності і, як правило, на свободі договору. Так, в момент вінчання сторони публічно оголошували про свій вступ до шлюбу.

Перетворення відносин власності істотно вплинуло на зміну засобів правового регулювання у сфері праці. Трудове право відокремилось від цивільного як галузь, яка регулює трудові відносини найманих працівників⁴. Трудовий найм опосередковує угоду купівлі-продажу праці робітників і є складовим елементом ринку робочої сили, який базується на політі та пропозиції праці⁵.

Приватноправовий зміст відносин полягає в тому, що роботодавець має можливість вибрати робітника, а робітник —

¹ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом праве. М., 1991. С. 24.

² Див.: Гражданское право. М., 1993. С. 15.

³ Див.: Меґер Д. И. Вказ. праця. С. 3.

⁴ Див.: Нигитинский В. И., Коршунов Г. Ю. Правовое регулирование трудовых отношений работающих собственников//Сов. гос-во и право. 1992. № 2. С. 12.

⁵ Див.: Пацков А. С. Договор о труде в условиях многоукладной экономики//Там же. 1993. № 6. С. 58—59.

діяльність, що відповідає його інтересам, бо він має виключне право розпоряджатися своєю працею.

Угоді про працю властиві деякі специфічні риси, а саме: товар не відокремлюється від особи, він не переходить у власність покупця, а передається йому в тимчасове користування. Зрозуміло, що така угода потребує спеціального регулювання, чим і обумовлена необхідність виникнення спеціальної галузі права.

Таким чином, на основі приватного права існує декілька правових галузей права, які виникають на однаковій економічній і юридичній базі, але не мають необхідних передумов інтегрування в одну галузь права. Звідси приватне право є збірним поняттям, яке означає галузь права, що заснована на приватних інтересах незалежних індивідуальних власників у їх майнових та особистих відносинах¹.

Надійшла до редколегії 10.08.98.

І. СПАСИБО-ФАТЄЄВА, доц. НЮА України

ПРАВОВА ПРИРОДА КОРПОРАТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИН В АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВАХ

Реформування економіки України потребувало виникнення нових видів юридичних осіб, серед яких важливе місце посідають акціонерні товариства. Зараз вже активізовано процеси створення відкритих акціонерних товариств, випуску акцій, державні структури здійснюють формування та забезпечення єдиної державної політики щодо розвитку і функціонування ринку цінних паперів. Це виявило значні недоліки в практичній діяльності учасників фондового ринку, недосконалість чинного законодавства і масу проблем в його застосуванні, що значною мірою викликано виникненням нових правовідносин — корпоративних.

Будь-який напрям у науці може формувати свої теорії, спираючись на загальні закономірності правового регулювання, використовуючи основні поняття правової науки. Дослідження корпоративних правовідносин як нового цивільно-правового інституту базується на понятійному апараті про правовідносини (хоч далеко не безспірному), що склався, його структуру, суб'єктивне право, правочини, договори, стадії їх укладення, механізм захисту права та ін.

При характеристиці корпоративних правовідносин відштовхнемося від сталих підходів до цивільних правовідносин,

¹ Див.: Словарь гражданского права//Под ред. В. В. Залесского. М., 1997, С. 273.